

Оксана ПУХОНСЬКА,

orcid.org/0000-0003-0543-4847

доктор філологічних наук,

доцент кафедри української мови і літератури

Національного університету «Острозька академія»

(Острог, Рівненська обл., Україна) *oksana.pukhonska@oa.edu.ua*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано особливості розвитку досліджень явища пам'яті як соціального та культурного феномена в українській науці. Вже в перші десятиліття ХХ століття з'являються важливі передумови до переоцінки тоталітарного радянського минулого, застосовуючи нові дослідницькі методи та наукові методології. Поштовхом до цього стали суспільні протести (акції «Україна без Кучми», Помаранчева революція, а згодом і Євромайдан), які призводили до докорінної зміни історичної політики та увиразнювали проблему конфронтації мешканців різних регіонів України на ґрунті розуміння і пригадування саме радянського, здебільшого травматичного минулого. Тому українські дослідники соціогуманітаристи вдаються до пошуку відповідної наукової мови для осмислення таких процесів. Особливо активно у цьому напрямі працюють історики та літературознавці.

Із відкриттям архівів КДБ, можливістю доступу до матеріалів, які дали змогу по-іншому вивчити минуле (репресії, Голодомор, ГУЛАГ, розвиток та функціонування націоналістичних рухів і розправа із ними), з'явилася потреба репрезентації травматичної пам'яті, інтерпретації її не як знання про минуле, а як травматичного досвіду цього минулого. Особливо активно на такі виклики реагувала художня словесність. У літературному дискурсі з'являються тексти, які і відкривають піддану історичній амнезії пам'ять і водночас переосмислюють її.

*Маючи за приклад студії європейської культурної травматичної пам'яті, які активно розвинулися після Другої світової війни і ґрунтувалися значною мірою на досвіді Голокосту, українські дослідники почали формувати дискурс власної рецепції минулого за принципом *memory studies*. Такий підхід виявився доволі успішним, оскільки значною мірою пояснював ті процеси, які відбувалися в українському суспільстві. Автор статті аналізує найбільш актуальні напрями вивчення цього явища.*

Ключові слова: *студії пам'яті, досвід, тоталітаризм, постколоніалізм, травма.*

Oksana PUKHONSKA,

orcid.org/0000-0003-0543-4847

Doctor of Philology,

Associate Professor of the Department of the Ukrainian Language and Literature

of National University of Ostroh Academy

(Ostroh, Rivne region, Ukraine) *oksana.pukhonska@oa.edu.ua*

UKRAINIAN DIMENSION OF CULTURAL MEMORY

The article deals with the peculiarities of the development of the research of memory as a social and cultural phenomenon in Ukrainian science. Already in the first decades of the twentieth century, important prerequisites for re-evaluating the totalitarian Soviet past emerged, using new research methods and scientific methodologies. The public protests (actions Ukraine without Kuchma, the Orange Revolution, and later Euromaidan) were the impetus for this. They led to a radical change of historical policy and expressed the problem of confrontation of the residents of different regions of Ukraine who have different, even opposite, understanding and of the Soviet past. Therefore, Ukrainian social and humanitarian researchers resort to finding the right scientific language to represent such processes. The most active in this direction are historians and literary critics.

With the opening of the KGB archives, the ability to access materials that made it possible to study the past in another way there was a need to represent traumatic memory, to interpret it not as knowledge of the past, but as the traumatic experience of the same past. Literature responded very actively to such challenges. There appeared texts in the literary discourse which open up memory subjected to historical amnesia and at the same time they rethink it.

Following the example of an interpretation of the European traumatic experience which developed extensively after World War II and was largely based on the Holocaust experience, Ukrainian researchers began to form a discourse of their own reception of the past based on the principle of memory studies. This approach proved to be quite successful as it largely explained the processes that took place in Ukrainian society. The author of the article analyzes the most relevant areas of study of this phenomenon.

Key words: *memory studies, experience, totalitarianism, post-colonialism, trauma.*

Постановка проблеми. Шлях до переосмислення тоталітарного минулого проходив через низку чинників, які виникли в результаті занепаду ідеологічної доктрини, котра впродовж десятиліть диктувала принципи розвитку радянської науки і консервувала її виключно в середовищі державних інтересів. А тому із незалежненням українського наукового середовища від радянської ідеології перед дослідниками постала проблема кризи наукових стратегій і браку новітніх дослідницьких методологій щодо тих суспільних явищ і трансформацій, із якими довелось раптово зіткнутись.

Аналіз досліджень. Якщо в американській і частково європейській науці пам'ять стала предметом активних досліджень одразу після закінчення Другої світової війни, то вітчизняна наука у 1990-х роках могла запропонувати доволі обмежений спектр вивчення цього явища. На Заході в цей час уже існували дуже серйозні напрацювання, що сформували окремі методології та теорії пам'яті. Так, у працях М. Альбакса має місце чітка класифікація пам'яті історичної, колективної, індивідуальної. Поняття «культурна пам'ять» активно опрацювали та розвинули Я. і А. Ассмани. П. Рікер запропонував свою схему дослідження, в яку вклав такі важливі елементи, як історія, пам'ять і забуття, а П. Нора свого часу зосередив пильну увагу на специфіці національного у досліджуваній проблемі. Водночас у працях українських учених переважно йшлося про історичну пам'ять (причому в не надто чіткому, абстрактному значенні поняття), яку лише згодом почали дистанціювати від власне історії. Культурологи та літературознавці пов'язували це явище зі зростанням інтересу до проблеми ідентичності, яка упродовж першого десятиліття незалежності переживала перманентну кризу самоствердження.

Мета статті – простежити процес зародження та розвитку студій пам'яті в українських суспільних та гуманітарних студіях. Важливим завданням є з'ясування особливості різних дослідницьких підходів до вивчення явища нині.

Виклад основного матеріалу. В українських наукових студіях пам'ять як засіб подолання посттоталітарної травми та як соціокультурне явище, конче необхідне для формування незалежного українського суспільства, стає об'єктом вивчення доволі пізно, лише наприкінці 1990-х років. Однак навіть ті нечисленні дослідження, реалізовані здебільшого у статтях та інших коротких наукових розвідках, на той час ще не свідчать про зацікавлення пам'яттю як явищем, що поширюється на різні сфери життя і культури,

на різні галузі науки, претендуючи на міждисциплінарний характер. Варто звернути увагу хоча б на те, що Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті був заснований лише у 2006 році, а став повноцінно функціонувати в 2014 році.

Запізнене зростання інтересу української культури і науки до минулого не як до історії, а як до пам'яті (національної, колективної, індивідуальної) пояснюється як розгубленістю в незвичних умовах «вседозволеності» 1990-х, коли уваги, здавалося, заслуговували і явища досі заборонені, і щойно відкриті, і ті, які виникають «тут і тепер». Зрозуміти сучасну людину можливо лише за умови відкриття та розуміння її минулого досвіду, на якому сформований сучасний соціум. Ірина Колесник визначає поняття «пам'ять» у подвійній перспективі: насамперед як соціальний концепт, що «служує засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства» (Колесник, 2012: 172). Вона визначає чітку межу поміж «історією-наукою» та пам'яттю, де остання конструює лише актуальні для сьогодення образи минулого. І. Колесник також визначає пам'ять як певну аналітичну структуру, що «розкриває механізми творення, структурні рівні/пласти пам'яті, специфіку культурної пам'яті українців, способи її репрезентації <...>, ментальні мапи пам'яті, культурного простору» (Колесник, 2012: 172).

Н. Яковенко пояснює історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» (Яковенко, 2007: 22). Проте дослідниця нівелює значущість цього явища, вважаючи його лише «красивою метафорою», бо коли йдеться про пам'ять як власне досвід, то варто брати до уваги те, що пережите, зазвичай актуальне в пам'яті трьох поколінь. Тому, на думку Н. Яковенко, йдеться про вигаданий образ минулого, колективне переживання, яке згуртовує певну спільноту. О. Кісь зауважує, що пам'ять та історія не є антиподами. Вони перебувають у подвійному співвідношенні: коли пам'ять віддзеркалює індивідуальний досвід окремих історичних подій і коли офіційні історичні дискурси впливають на індивідуальну пам'ять (Кісь, 2010: 172).

Проголошений Ф. Фукуямою в 1980-х рр. «кінець історії» спровокував чимало дискусій навколо актуальних та перспективних проблем розвитку і функціонування соціуму в умовах світу, що стоїть на руїнах нереалізованого проєкту СРСР, а також світу, що опинився перед незвіданим глобалізаційно-цивілізаційним проривом. Пошук місця в цьому світі для кожної

культурної спільноти видавався процесом незрозумілим і небезпечним, хоча конче необхідним. Культурна пам'ять в українській гуманітаристиці початку 1990-х стала перспективою невизначеного часу. В Україні 1990-х, як зауважив М. Рябчук, боротьба точилася між різними варіантами вчорашнього дня, різними способами його консервації і легітимізації.

Не варто оминати увагою оцінок ситуації, в якій опинилася українська спільнота та її культура, зроблених у період тоталітаризму саме літераторами, які діяли в еміграції. Йдеться про публіцистику Івана Багряного, Євгена Маланюка, Юрія Косача, Юрія Шереха та інших представників переслідуваної інтелігенції, які з того боку залізної завіси намагалися привернути увагу до репресивної політики СРСР щодо України. Є. Маланюк, наприклад, зосереджує увагу на явищі *малоросійства*, яке вважає «національною хворобою», спровокованою колоніальною політикою імперської Росії. Письменник доходить висновку, що малоросійство як прийняття українцями нав'язуваних імперським центром ідей меншовартості та вторинності у стосунку до «великого руського народу», як процес самозречення і самознецінення є «німечю, хворобою, каліцтвом внутрішньонаціональним» (Маланюк, 2012: 18). Державний устрій СРСР, як зауважує Є. Маланюк, «не знав, не знає і знати не хоче жодної особовості: ані особистої, ані суспільної, ані національної, ані навіть регіональної чи класової» (Маланюк, 2012: 14). Саме тому після утвердження комуністичної влади на більшості території України першочерговим завданням постала остаточна ліквідація будь-якого руху опору, передусім у колах інтелігенції, здатної впливати на свідомість мас та провокувати їх до претензій на культурну, етнічну і навіть національну самовизначеність. Іван Дзюба, акцентуючи увагу на дискримінації «духовної культури» українців у період тоталітарної радянської експансії, зауважує, що метою такої політики було створення «нового біоценозу змішаного характеру» (Дзюба, 2005: 75).

Важливим у процесі поширення та утвердження радянської ідеології було створення міфу про рівноправність усіх братніх народів, який усе ж передбачав виняткову роль російського народу в становленні пролетарської держави та провідне місце і значення саме російської культури для розвитку культур інших народів СРСР. Уже у сталінській політиці 1930-х років «міфологема про великий російський народ виходить на центральне місце в радянському проєкті всіх соціалістичних націй» (Поліщук, 2008: 227). Таким чином, розпо-

чинається нова сторінка у тривалій колонізаційній політиці Росії щодо підкорених народів, передусім українців, для яких вона виявилася особливо жорстокою.

Пропагуючи ідею рівноправності братніх народів із хай обмеженим, однак правом на вияв національної самобутності, тоталітарний режим жорстоко реагував на будь-які спроби цим правом скористатися, особливо коли йшлося про питання українське. Я. Грицак зауважує, що радянський режим практикував щодо українців «радикальну національну амнезію» (Грицак, 2011: 127), зважаючи передусім на виразні національні амбіції та стійку традицію протистоянь, бунтів та революцій супроти кожного колонізаторського режиму. А тому методи деукраїнізації були вкрай жорстокими. Пережита за таких умов суспільна травма в майбутньому ще більше поглиблювалася, будучи підданою тотальному витісненню і забуттю. І. Дзюба звертає увагу на специфіку створення цілої схеми винищення інтелектуальної і духовної основи нації. В атмосфері штучно сформованої масової істерії радянський терор був замаскований ідеологією і психологічною обробкою. Ідеологічне зомбування та стратегічний вплив на психологію мас як через залякування і терор, так і методом абсолютного переконання створювали сприятливі умови для тотальної радянської націоналізації культури та викорінення «неблагонадійних елементів суспільства». На думку І. Дзюби, «усе це створювало таку психологічну, а отже, й духовну атмосферу в суспільстві, яка ставала базою формування нового типу інтелігента, позбавленого ідентичності і прямою «підключеного» до струмів офіційної політики» (Дзюба, 2005: 79).

Деформація культурної та історичної пам'яті українців відбувалася, з одного боку, методом нищення, заборон, репресій, з іншого ж, що було більш дієвим методом, – ангажування української інтелігенції у процес творення нової, «правильної» пам'яті, що не виходила за межі дозволеного знання про минуле. Написання історичних праць, літературних творів, зйомки фільмів, відповідно до вказівок, легітимізували існування Радянського Союзу, а також вписували цензуровану українську історію в загальнорадянську. Таким чином, українська культура виявилася травмована потрійно. По-перше, були піддані тотальним репресіям твори мистецтва, обмежено розвиток національної науки та освіти, ув'язнено та знищено провідних представників інтелігенції, духівництва, заборонено українську церкву. По-друге, українська культура була змушена прийняти насаджувані догми та постулати радянської ідеології.

По-третє, деформації зазнали національна традиція та історія, кардинально переписані або змінені відповідно до вимог радянської ідеології. Тому на початку 1990-х українське літературознавство не могло повноцінно з'ясувати масштаби деструкції літератури, в тому числі і через відсутність власної наукової опції та необхідного художнього дискурсу посттоталітаризму.

Виникнення активного інтересу до пам'яті як об'єкта міждисциплінарних досліджень пов'язують не лише зі зміною геополітичного устрою світу після розпаду Радянського Союзу (що, беззаперечно, є одним із домінуючих чинників) чи хронологічного перелому. Ідеться також про стильову парадигму у цьому дискурсі, пов'язану з виникненням явища постмодернізму. Хронологічно наукові дискурси обох понять приблизно збігаються. І якщо, на думку Г. Грінченко, після детального обґрунтування концепції колективної пам'яті М. Альбаксом усі наступні дослідження цього явища продовжують, розвивають чи критикують основні положення його теорії (маються на увазі взаємозв'язки індивіда й суспільства у «просторі пам'яті», розуміння пам'яті як знаряддя влади, відношення між історією та пам'яттю) (Грінченко, 2010: 89), то на розвиток подальших інтерпретацій альбаксівської концепції безпосередньо впливає досить потужна постмодерністична візія світу, що вже в 1950–60-х роках, на хвилі повоєнної кризи, активно включається у філософський, соціологічний і культурологічний дискурс.

Спроби українських дослідників вписати вітчизняну культуру в постмодерністичний дискурс хронологічно збігаються з власне деколонізаційними процесами. На ґрунті українознавчих

студій цей напрям знаменував відкриття та впровадження в культурний дискурс образу «Іншого», який не зовсім вписувався у традиційну національну свідомість. Відродження пам'яті в українській культурі відбувається в умовах відродження інтелектуальної свободи. Це стосується також літературної інтерпретації пам'яті, яка часто стає альтернативою офіційній версії історії. В умовах посттоталітарного світу український літератор мусив учитися працювати в нових і до кінця не знаних умовах віднайдені свободи – на уламках системи заборон. А тому боротьба супроти історії у різних проявах (від розвінчування офіційної правди, відродження національних міфів, зірваної літературної традиції аж до іронічно-гротескного заперечення минулого) стала засадничим, хоча і парадоксальним явищем вітчизняної літератури періоду «кінця історії».

Висновки. Новий, власне пострадянський етап у меморіастичних дослідженнях починається з розпадом комуністичної імперії та падінням залізної завіси. Українська наука лише у 2000-х рр. починає напрацьовувати теоретичний матеріал у сфері *memory studies*. Причинами наукового інтересу до вивчення проблеми стали як публікації численних літературних текстів за цією темою, спогадів жертв тоталітаризму, так і суспільні зрушення, наслідками яких були широкомасштабні протестні акції проти зволікання влади в остаточній дерадянзації. Важливі акценти в українських меморіастичних студіях зосереджені на особливостях пострадянської свідомості соціуму та впливах тоталітарної травми минулого на сучасні культуру, літературу, політику, національне суспільство загалом та індивідів зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ : «Критика», 2011. 350 с.
2. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» : монографія. Харків : НТМТ, 2010. 336 с.
3. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. *Українська література сьогодні* / Упоряд. В. Медвідь. Київ : Неопалима купина, 2005. С. 74–80.
4. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 171–191
5. Колесник І. Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір. *Національна та історична пам'ять* : зб. наук. праць. Вип. 3. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 171–181.
6. Маланюк Є. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури (уривки). / За заг. ред. Лариси Івшиної. Видання перше. Київ : В-во ПрАТ «Українська прес-група», 2012. 72 с.
7. Поліщук Я. О. Із дискурсів і дискусій. Харків : Акта, 2008. 288 с.
8. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 275 с.

REFERENCES

1. Hrytsak, Ya. (2011). *Strasti za natsionalizmom: stara istoriia na novyi lad*. [Passion for the Nationalism: an Old History in New Interpretation]. Kyiv: "Krytyka" [in Ukrainian].
2. Hrinchenko, H. (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: prymusova pratsia v natsytskii Nimechchyni v politytsi pamiaty SRSR i FRN chasiv "kholodnoi viiny"*. [Between Liberation and Recognition: Forced Labor in Nazi Germany in Memory Politics of the USSR and Germany during the Cold War]. Kharkiv: NTMT [in Ukrainian].
3. Dziuba, I. (2005). *Dukhovni spustoshennia i transformatsii v ukrainskomu suspilstvi XX st.* [Spiritual Devastation and Transformation in Ukrainian society of XX century]. *Ukrainska literatura sohodni*, pp. 74–80. Kyiv: Neopalyma kupyna [in Ukrainian].
4. Kis, O. (2010). *Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor* [Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Reflections on the Background of Women's Memories of the Holodomor]. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherele*. H. H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (Ed.), pp. 171–191. Kharkiv: PP "TORHSIN PLIuS" [in Ukrainian].
5. Kolesnyk, I. (2012). *Kontsept "pamiat" yak analitychna struktura: ukrainskyi vymir* [The Concept of "Memory" as an Analytical Structure: the Ukrainian Dimension]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. Vyp. 3, pp. 171–181. Kyiv: DP "NVTs "Priorytety" [in Ukrainian].
6. Malaniuk, Ye. (2012). *Malorosiistvo. Narysy z istorii nashoi kultury (uryvky)*. [Malorosiistvo. Essays on the History of Our Culture (excerpts)]. Kyiv: V-vo PrAT "Ukrainska pres-hrupa" [in Ukrainian].
7. Polishchuk, Ya. O. (2008). *Iz diskursiv i diskusii*. [From discourses and discussions]. Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
8. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. [Introduction to the History]. Kyiv : Krytyka [in Ukrainian].